

BOĞAZKÖY (HATTUŞA)

Hattuşa, Hitit İmparatorluğu'nun Başkenti

Hattuşa, the Capital City of the Hittite Empire

ANDREAS SCHACHNER*

Bugün Çorum İli'nin Boğazkale İlçesi yakınlarında yer alan ve MÖ 2. binyılda Orta Anadolu'da oluşan Hitit İmparatorluğu'nun başkenti Hattuşa'nın bulunduğu bölgede, yerleşik tarım topluluklarının ilk izleri MÖ 6. ile 4. bin yılları arasında karşımıza çıkmaktadır. İç Anadolu steplerinin kuzeyindeki birçok bölgede olduğu gibi, Boğazkale'nin bulunduğu Budaközü vadisinde de küçük ve nispeten kısa süreli iskân edilen alanlar, insanların ilk yerleşim yerleri olarak görülür.

Orta Anadolu'nun güney bölgelerinden çok farklı olan ekosisteme uygun yaşam stratejilerinin geliştirilmesi, özellikle son yıllarda Dr. Schoop tarafından Boğazköy Kazıları şemsiyesi altında gerçekleştirilen Çamlıbel Tarlası çalışmalarından elde edilen bulgularla görülmüştür (Schoop 2011). Buradaki çalışmalar Kalkolitik Dönem içerisinde bölgesel bir kültürün kendine özgü özellikleriyle şekillendiğini göstermektedir. Bu dönemde, az sayıda taş temelli evlerden oluşan küçük yerleşimler, ovalarda değil platolarda yer almaktaydı (Fig. 1). İnsan toplulukları, tarım ve hayvancılığın yanında bölgesel hammaddeleri de kullanarak özellikle madencilikle uğraşmaktaydı. Yerleşimlerin çevresindeki kaynakların ve tarım alanlarının verimliliği kısa sürede tükendiği için, bu tarz yerleşimler, çok uzun bir süre kullanılamamıştır. Koşullar yaşam şartlarına yerli gelmediğinde bu basit planlı yerleşimler terk edilmiş, aynı bölgede yeni bir iskân alanına taşınmıştır. Bu nedenle Anadolu'daki birçok bölgede görülen tipik höyük tarzı yerleşimler buralarda karşımıza çıkmamaktadır.

MÖ 3. binyılda Boğazköy ve yakın çevresindeki kültürel gelişme henüz tam anlamıyla bilinmese de, aynı binyılın en sonlarında Boğazköy'de yeni bir yerleşimin kurulması-

The Hittite capital city Hattuşa, which developed during the 2nd Millennium BC, is situated near the present town of Boğazkale in Çorum, a province in Central Anatolia. The earliest traces of settled farming communities in this region date from between the 6th and 4th Millennia BC. Like many areas in the northern steppes of inland Anatolia, the Budaközü valley where Boğazkale lies was home to early human settlements covering each only a small area and which were occupied for a relatively short period of time.

Finds in the area, particularly those made in recent years by Dr. Schoop during the excavations of Çamlıbel Tarlası carried out under the umbrella of the Boğazköy excavations, throw light on the development of a way of life appropriate to an ecosystem that is much different from that of the southern parts of Central Anatolia (Schoop 2011). These studies show that during the Chalcolithic Period a regional culture with its own distinctive features took shape here. At this time small settlements consisting of just a few houses with stone foundations were located on the plateaus rather than in the plains (Fig. 1). As well as practicing agriculture and animal husbandry, these communities engaged in other activities that made use of the raw materials of the region, in particular metal working. Because the productivity of resources and arable land around the settlements quickly diminished, settlements of this kind lost their viability in the long term. When living conditions became difficult these simple settlements were abandoned and the inhabitants moved on to establish new settlements elsewhere in the same region. That is why the settlement mounds

Fig. 1: Boğazköy ve çevresindeki platolarda kurulan küçük yerleşimlerde, bölgedeki ilk yerleşik toplulukların yaşam alanları tespit edilmiştir. Resmin sağ alt tarafında 2007-2009 arasında Ulf Schoop tarafından incelenen Çamlıbel Tarlası adlı yerleşim yeri, resmin arka kısmının ortasında ise yaklaşık 2000 sene daha sonra inşa edilmiş Hitit başkentinin tacı Yerkapı görülür.

In Boğazköy and small settlements founded on plateaus in the vicinity, areas inhabited by the first settled communities in the region have been identified. At the lower right of the picture is the site of the settlement called Çamlıbel Tarlası, studied by Ulf Schoop in 2007-2009, while in the middle distance is Yerkapı, crown of the Hittite capital, built around 2000 years later.

Fig. 2: Boğazköy-Hattuşa'nın kuzeyden bakıldığında genel görünümü. Ön tarafta Büyükkaya, sağ tarafta Aşağı Şehir ile Büyük Mabey ve resmin arka kısmında Yukarı Şehir yer almaktadır.

Aerial view of Boğazköy-Hattuşa from the north. In the foreground is Büyükkaya, with the Lower City and the Great Temple on the right, and the Upper City in the background.

* Doç. Dr., Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul Şubesi, İnönü Cad. No: 10, TR-34437 İstanbul, schachner@istanbul.dainst.org

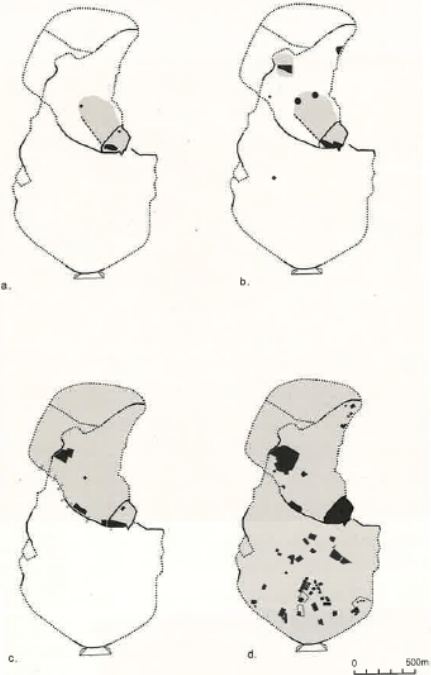

Fig. 3: Boğazköy'de MÖ 3. binyılın sonundan itibaren Hitit İmparatorluğu'nun sonuna kadar yerleşimin gelişmesini şematik olarak gösteren harita. a) yak. MÖ 2100/2000; b) yak. MÖ 1700'e kadar (Kârum Dönemi); c) Eski Hitit Dönemi (yak. MÖ 1550/1530'a kadar); d) Hitit İmparatorluğu (yak. 1200/1180'e kadar).

çak şehrin çekirdeğini oluşturmaktaydı (Schachner 2011a; Schachner 2012b). Özellikle konut mimarisinin zaman içerisinde çok fazla değişim göstermeden yüzyıllar boyunca Hitit dönemine kadar aynı formlarda kullanılması, Hitit maddi kültürünün kökenlerinin bu yerleşime dayandığına işaret etmektedir (Schachner 1999; Neve 1979). Kendinden önceki mimari formlara paralel konutların kullanım şekillerini de uzun bir süre devam ettiren Hititlerde, ancak MÖ 16. ve 15. yy'daki bir imparatorluğun başkenti ve metropolü olmasıyla

birlikte yeni özgün formlar, kent insanlarının ihtiyaçlarına göre ortaya çıkmış ve kullanılmaya başlanmıştır (Schachner 2006: 160-163; Neve 1979).

MÖ 3. binin son çeyreğinde Anadolu'yu kapsayan ve komşu bölgelerle bağlantılı, hem hammadde hem de bilgi

settlement differed from its predecessors not only in being long lived and far larger, but also in being the first to have diverse architectural forms within one settlement. This settlement developed without interruption and formed the nucleus of the city that was to become the Hittite capital around 500 years later (Schachner 2011a; Schachner 2012b). The way in which architectural forms, particularly dwellings, remained virtually unchanged over the centuries up to the Hittite period indicates that the roots of Hittite material culture go back to this settlement (Schachner 1999; Neve 1979). For a long time the Hittites preserved the architectural forms and ways of using dwellings inherited from their predecessors, and it was only when the city became a metropolis and capital of an empire in 16th and 15th centuries BC that new distinctive forms emerged to meet the needs of the urban population (Schachner 2006: 160-163; Neve 1979).

In the last quarter of the 3rd millennium BC a system of exchange for both raw materials and information across Anatolia and with links to neighboring regions grew up, as revealed by many finds, particularly those from the rich noble tombs at Alaca Höyük. Written documents and other material remains show that in the early centuries of the 2nd millennium BC this trade became institutionalized and expanded to cover all of Anatolia, mainly through the efforts of Assyrian traders (Lumsden 2008; Alparslan 2010). These merchants established a trading network based on the exchange of tin and fabrics from northern Syria and northern Mesopotamia with minerals from Anatolia. The Assyrian merchants lived in settlements they called *kârum*, a word meaning harbour and referring in this case to places providing facilities for caravans when they halted, which they established on the edge of Anatolian cities. At Boğazköy, just to the west of the original Hattian city, a settlement called Kârum Hattuş has been identified. This is situated on a broad terrace in the part of the city that centuries later during the Hittite period became known as the Lower City (Schachner 2012b, 2011b: 56-68). The name of this settlement was first encountered in contemporary Akkadian cuneiform texts, where it was written with the ideogram KÜ.BABBAR, meaning silver in Sumerian. Although the pronunciation in

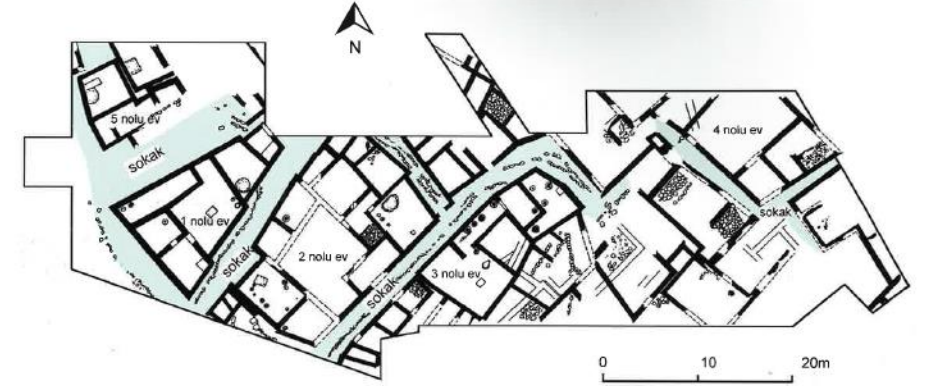

Fig. 4: Kârum Hattuş'un kuzeyinde açığa çıkarılan yerleşim. The settlement uncovered north of Kârum Hattuş.

the local Hattian language is unknown, the cuneiform signs used suggest that probably the name was connected with the trade in silver.

The city known as Hattuş during the Kârum period was a settlement of almost the same size as in the following Early Hittite period, consisting of a kârum quarter to the west and many different building types (Fig. 3). During this period it is thought that the rulers of Hattuş occupied a part of the walled citadel at Büyük kale. Excavations have partially uncovered the neighborhoods in the Lower City where the Assyrian merchants lived. In this area the urban layout and architecture of the dwellings closely resemble contemporary equivalents in other cities, both in plan and function (Figs. 4-6). Although no temples or monumental administrative buildings have yet been found, the existence of diverse architectural forms in many parts of the city suggests a complex and hierarchic social structure (Schachner 2012b; Schachner 2011b: 56-68).

We know that the area of the city of Hattuşa was more or less the same in the late Early Bronze Age, the Kârum period and even the Early Hittite period (Fig. 3), indicating that the city's material culture and economic base did not change significantly. This and other findings allow us to conclude that the Early Hittite period settlement was closely connected to its predecessors in terms of material culture, and arose out of the cultural legacy here.

The cultural development in Anatolia between the late part of the Early Bronze Age

çıkeren bir alışveriş sisteminin oluşturulduğunu, özellikle Alaca Höyük'teki zengin Bey mezarlarından elde edilen ve benzer pek çok buluntudan anlamaktayız. MÖ 2. binyılın ilk yüzyıllarında ise, Anadolu'daki bu ticaretin özellikle Assurlu tüccarlar öncülüğünde kurumsallaştığı ve bütün Anadolu'yu kapsadığı, yazılı kaynaklardan ve başka maddi kalıntılardan anlaşılmaktadır (Lumsden 2008; Alparslan 2010). Assurlu tüccarlar, Anadolu'ya kalay ve özel kumaşlar getirerek Anadolu ile Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'yı birbirine bağlayan, Anadolu madenlerini güneydeki kültürlerle aktaran bir ağ oluşturmuşlardır. Assurlu tüccarlar bu ağın en önemli noktalarında, kendi dillerinde liman, yani kervanların vardıkları limanlar anlamına gelen "Kârum" adında ve Anadolu kentlerinin kenarlarında yer alan yerleşimlerde yaşamaktaydı. Boğazköy'de, esas Hattî şehrinin hemen batısında, yüzyıllar sonra Hitit şehrinin Aşağı Şehir olarak adlandırılacak kısmındaki geniş bir terasta Kârum Hattuş olarak bilinen bir yerleşim tespit edilmiştir (Schachner 2012b, 2011b: 56-68). Dönemin Akkadca çivi yazılı metinlerinden ilk kez öğrendiğimiz yerleşimin bu adı, Sümerce "gümüş" anlamına gelen KÜ.BABBAR ideogramıyla yazılmaktaydı. Yerli Hattice okunuşu bilinmese de kullanılan çivi yazılı işaretlerden, şehrin adının muhtemelen gümüş ile yapılan ticaretle bağlantılı olduğu düşünülmelidir.

Kârum Dönemi'nde Hattuş olarak bilinen şehir, batısındaki kârum mahallesiyle birlikte pekçok farklı yapılar- dan oluşan ve neredeyse Eski Hitit Dönemi'ndeki ile aynı

Fig. 5:
Kârum Hattuş'un güneyinde
yangınla tahrip olmuş bir bina

A fire-damaged building south of
Kârum Hattuş

büyüktekte bir yerleşimdir (Fig. 3). Bu dönemde Hattuş beylerinin Büyükka-
le üzerinde surla çevrili olabilecek bir
alanda iskân ettikleri düşünülmektedir.
Aşağı Şehir'de ayrı bir alanda yaşayan
Assurlu tüccarların mahalleleri de yapı-

lan kazılarla kısmen açığa çıkarılmıştır. Bu alandaki şehir
organizasyonu ve konutların mimarisi çağdaş kentlerde
rastlanan örneklerle hem plan hem de kullanım itibarıyla
yakından benzerdir (Figs. 4-6). Şimdiye kadar mabet
ya da anıtsal idari yapılar bulunmasa da şehrin birçok ye-
rinde değişik mimari formların tespit edilmesi, karmaşık
ve hiyerarşik bir toplumsal yapının yansıması olarak da yo-
rulanabilir (Schachner 2012b; Schachner 2011b: 56-68).

Eski Tunç Çağı ile Kârum Dönemi hatta Eski Hitit
Dönemi'nde Hattuşa şehrinin yüzölçümünde fazla bir far-
kın olmadığı bilinmektedir (Fig. 3). Bu da şehrin maddi
kültürünün ve ekonomik temellerinin fazla değişmediğine
işaret etmektedir. Eski Hitit Dönemi yerleşiminin daha ön-
ceki yerleşimlerle maddi kültür bakımından yakın bir iliş-
kide olduğunu ve buradaki kültürel kalıntıların üzerinde
geliştiğini elde edilen bulgularla söylemek mümkündür.

Eski Tunç Çağı'nın sonundan Hitit Dönemi'ne kadar
olan kültürel süreç, Anadolu'da kesintisiz olarak sadece
Boğazköy'de takip edilebilmektedir. Uzun bir süre "Anitta

until the Hittite Period can be traced without
interruption only at Boğazköy. For a long time it
was believed that the Kârum period city (which
according to the Anitta text was cursed) was
abandoned for almost a century until the first
Hittite king Hattuşili I supposedly refounded
it (Bittel 1983: 58). The curse on the city as
spoken by Anitta himself reads as follows (after
the translation by A. Dinçol):

*"And I look Hattuşa by force in the night, and yet
here I gained nothing. After burning the city I sowed
weeds. Whosoever shall be king after me, and settle
Hattuşa again, may the Storm God smite him".*

Yet in the light of archaeological evidence
it seems that Anitta's curse did not have a
lasting effect. Both written documents and
traces of material culture dating from the
later period show that the city did not remain
unsettled for long (Schachner 2011b: 56-68).
Despite legendary accounts in written sources,
the evidence indicates that the partially razed
settlement might have remained inhabited,
though on a smaller scale, after the conquest of
Hattuşa by King Anitta of Neşa (today Kültepe)
around 1750 BC.

According to written accounts, Hattuşili I,
the first acknowledged member of the Hittite
dynasty, which actually originated in the city

Fig. 6:
Kârum Hattuş'un güneyinde
yangınla tahrip olmuş binadaki
eşyalar

Artifacts in the fire-damaged
building south of Kârum Hattuş

of Kuşara, chose the settlement at Boğazköy
(Fig. 2) as his capital some time around or after
1650 BC, probably on account of its strategic
location (Schachner 2012b, 2011a, 2011b). The
king selected the name Hattuşili, meaning
'from Hattuşa' for himself, and thereafter the
city was ruled by the Hittites, whose state was
the most powerful ever to have been established
in Central Anatolia. Archaeological data shows
that the material culture of the early Hittites,
including architecture and ceramics, evolved
without interruption from those of earlier
periods. So the beginning of the Hittite period
is marked only by a new ruling elite, as recorded
in cuneiform documents, while archaeological
finds show that in cultural terms no significant
changes occurred. However, during the
first century of Hittite rule the monumental
architecture of the future was presaged by a
system of impressive defensive walls encircling
the whole city (Fig. 7), an imposing related
structure south of Kesikkaya and a large granary
(see p. 333, Fig. 18). Carbon dating suggests
that at least part of this large-scale project
encompassing and reshaping the whole city may
have been constructed during the reign of King
Hantili (ca. 1600 BC), as he himself explains in
a surviving text (Seeher 2010: 28-32).

Metni'ne dayanarak lanetlendiği söylen-
en Kârum Dönemi kenti ile ilk Hitit
kralı I. Hattuşili tarafından, "sözde"
yeniden kurulan şehir arasında, yerleşimin
neredeyse bir yüzyıl boyunca
kullanılmadığı düşünülmüştür (Bittel
1983: 58). Yazılı metinlerde Anitta'nın
laneti şu şekilde geçmektedir:

*"Ve ben Hattuşa'yı fırtınalı bir gecede aldım, ne var ki bu-
rada elime geçen bir şey olmadı. Kenti yakıttan sonra yaba-
ni otlar ektirdim. Benden sonra kral olacaklardan her kim,
Hattuşa'yı yeniden canlandırırsa göklerin Fırtına Tanrısı
onun belasını versin"* (çeviri: A. Dinçol).

Ancak yeni arkeolojik verilerin ışığında Anitta'nın lane-
tinin ne kadar süre geçerli olduğu düşüncesi tekrar değeri-
lendirilmelidir. Hem son yıllarda bulunan yazılı belgeler
hem de maddi kültürün izleri ve karbon tarihlendirmeleri,
her iki dönem arasında belki uzun bir zaman olmadığını
göstermektedir (Schachner 2011b: 56-68). Yazılı kaynaklar-
daki efsanevi aktarımlara karşın, elimizdeki ipuçları Neşa
(bugünkü Kültepe) kralı Anitta'nın MÖ 1750 civarında
Hattuş'u fethetmesinin ardından, burada kısmen tahrip
edilmiş bir yerleşimin öncekinden daha küçük bir ölçüde

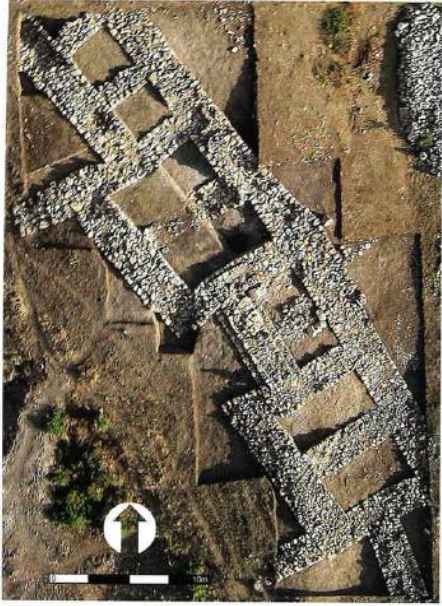

Fig. 7: Eski Hitit Dönemi'nde kurulan ve şehrin tümünü çevreleyen sur sisteminin şehir kapılarından birinin havadan görünümü

yaşamına devam ettiğine işaret etmektedir.

Yazılı kaynaklara göre, kökeni aslında Kuşara kentinde olan Hitit hanedanlığının ilk resmi kralı I. Hattuşili, Boğazköy'deki yerleşimi (Fig. 2), MÖ 1650'den sonraki yıllarda olumlu stratejik konumu nedeniyle kendine baş-

kent seçmiş olmalıdır (Schachner 2012b, 2011a, 2011b). "Hattuşali" anlamına gelen bir ismi kendine seçen kral, artık Hititlerin Hattuşa'sı olan kentte, Orta Anadolu'da ilk kez bu kadar güçlü bir devletin kuruluşunu ilan etmiştir. Arkeolojik veriler göz önünde tutulursa Eski Hitit Dönemi'nde maddi kültürün (örneğin; mimari ve keramik) daha önceki dönemlerden kesintisiz geliştiği görülür. Dolayısıyla Hitit döneminin başlaması ilk olarak sadece çiviyazılı kaynaklardan bilinen iktidarın değişmesiyle anlaşılmaktadır. Kültürel anlamda çok belirgin bir yeniliğin yaşanmadığı dönemin kalıntılarında belli olmaktadır. Hitit egemenliğinin ilk yüzyılında bile gelecekteki anıtsallığa işaret eden nitelikte ve şehrin tümünü kapsayan bir sur sistemi (Fig. 7) ve onunla ilişkili olan Kesikkaya'nın güneyindeki anıtsal yapı ile büyük bir buğday ambarının inşa edil-

In the early Hittite period there is as yet no trace of any radical change in the layout of the city's neighborhoods and dwelling types (Neve 1979). Although the physical development of the settlement was slow, with the adoption of cuneiform by the state during the reign of King Hattuşili I, the religious, political and administrative principles of Hittite culture began to emerge.

During the Early Hittite period Hattuşa was typical of cities in other Anatolian principalities, but at latest in the mid-16th century BC we begin to see the changes that were to transform the city into a unique metropolis. This was a period when fundamental changes took place not just in Hattuşa but throughout the lands ruled by the Hittites (Schachner 2009, 2010). In Central Anatolia the cultural traces of the Kârum period are seen in the settlement mounds that were continuously inhabited from the Early Bronze Age onwards, showing that no changes had yet taken place in the settlement system. However, in the Hittite period an important change takes place: many settlement mounds, such as Kültepe, Acemhöyük and Karahöyük in Konya, which had been settled in earlier times were now abandoned, while new settlements were founded in the second half of the 16th century BC, such as the Middle Hittite cities of Kuşaklı and Ortaköy.

The most striking example of this development apart from Hattuşa is the city of Kuşaklı, which was built according to a specific plan (Müller-Karpe 2006). These changes, which at present are illustrated by just a few settlements, show that the Hittites introduced a completely new concept of settlement planning to the cities they founded in Central Anatolia, and created a unique settlement system that was at the hub of their empire. The large granaries and dams found in many newly established Hittite cities were based on a solid economic foundation that was unprecedented; they were the key to the power of the Hittite state since they provided control over the supply of both grain and water (Schachner 2009, 2010).

In the capital Hattuşa this process can be observed in the southern expansion of the city that began in the second half of the 16th century BC. Not only did the area covered by the city double (Fig. 3), but by means of a completely new planning approach that made use of the

natural topography, several neighborhoods separated from each other by means of the landscape and each with a different function were established on the newly occupied land. During this period Hattuşa began to change from a typical Anatolian city into a metropolis of an empire that operated at an international level (Schachner 2011a).

The most striking example of this planning concept is the temple area located in a large natural basin in the centre of the Upper City (Fig. 8). There are over two dozen temples organized along regularly planned streets that form the nucleus of the Upper City. The cult buildings identified here are the clearest examples of how Hittite temple architecture developed its distinctive features (Müller-Karpe 2003). From the irregular plans of the early buildings, they evolved over time to consist of a portal, large courtyard with a colonnade on at least one side, and cult rooms arranged with extraordinary symmetry. Many cities temples were built according to the same plan. The earliest temples are located on natural terraces that are conspicuous from a distance. Later they formed reference points for the street system established on the bottom of the basin and for the temples built alongside.

The Hittite period Upper City –or New City– does not consist of temples alone (Fig. 9). Both to the southwest and east of the temple area are artificial water reservoirs of different sizes set on natural terraces. Seasonal rises and falls in the ground water level were exploited by Hittite architects to fill these reservoirs, as an effective precaution against the ever-present risk of drought (Wittenberg and Schachner 2012). From the middle of the 16th century BC structures of this type are found in Hattuşa and many other Hittite cities. These and the large granaries that begin to appear at the same period served as a counter-balance to the challenges of the central Anatolian environment (Schachner 2009, 2010). Supply structures of this kind form one of the basic elements of the new Hittite urban landscape.

When we look at the Upper City as a whole, it is clear that official buildings dominated from the time it was first built (Figs. 8-9). As well as the temples and supply structures already mentioned, various other buildings constructed on the rocks within this urban area belong to this

diğini görmekteyiz (bkz. s. 333, Fig. 18). Elimizdeki karbon tarihlendirmeleri bu geniş çaplı ve bütün şehri kapsayan projenin en azından bir kısmının bir ihtimalle Hantili adlı kralın döneminde (yaklaşık MÖ 1600 yıllarında) kendisinin de bir metinde anlattığı gibi gerçekleştiğini gösterir (Seeher 2010: 28-32).

Hitit Dönemi'nin başında şehrin mahallelerinin düzenlenmesinde ve konut şekillerinde köklü bir değişiklik henüz izlenmemektedir (Neve 1979). Yerleşimin fiziki yapısındaki gelişmeler yavaş ilerlemesine rağmen, kral I. Hattuşili döneminde devlet düzeyinde kullanılmaya başlanan çiviyazısıyla birlikte, Hitit kültürünün dini, siyasi ve idari kuralları koyulmaya başlanmıştır.

Eski Hitit Dönemi'nde Anadolu beyliklerinin tipik bir şehri görünümünde olan Hattuşa'da, kenti eşi benzeri olmayan bir metropol haline getiren değişiklikler, MÖ 16. yy'ın ortalarında net bir şekilde görülmeye başlanır. Bu dönem sadece Hattuşa'da değil bütün Hitit ülkesinde temelli bir değişim sürecidir (Schachner 2009, 2010). Orta Anadolu'da, Kârum Dönemi'nin kültürel izlerinin Eski Tunç Çağı'ndan itibaren sürekli yerleşim olarak kullanılan höyüklerde de görülmesi, yerleşim sisteminde daha önceki dönemlere göre bir farklılığın olmadığını gösterir. Ancak Hitit Dönemi'ne gelindiğinde önemli bir değişiklik görülür: daha önce iskân edilmiş pek çok höyükte (örneğin; Kültepe, Acemhöyük, Konya-Karahöyük gibi) biten yaşam, MÖ 16. yy'ın ikinci yarısında yeni kurulan birçok yerleşimde (örneğin; Kuşaklı, Ortaköy ve benzeri Orta Hitit Dönemi şehirleri) devam etmeye başlar.

Hattuşa'nın yanı sıra bu gelişmenin en belirgin örneği, önceden planlanarak inşa edilmiş Kuşaklı şehridir (Müller-Karpe 2006). Henüz sadece birkaç yerleşimden oluşan bu değişiklikler, Hitit Devleti'nin, Orta Anadolu'da yepyeni bir yerleşim anlayışıyla birçok şehir kurduğunu ve böylece imparatorluğun çekirdeğini kapsayan özgün bir yerleşim sistemi oluşturduğunu göstermektedir. Birçok yeni kurulan Hitit kentinde görülen büyük hububat depoları ve su barajları, daha önce görülmemiş sağlam bir ekonomik temele dayalı olup su ve hububat üzerindeki kontrolün sağlanmasıyla Hitit devleti için iktidarın teknik bakımdan temelini oluşturmuştur (Schachner 2009, 2010).

Başkent Hattuşa'da bu süreç özellikle MÖ 16. yy'ın ikinci yarısında başlayan, şehrin güneye doğru genişlemesinde izlenebilir. Bu gelişmelerle şehrin yüzölçümünü sadece ikiye katlanmamış (Fig. 3), aynı zamanda kazanılan alanda daha önce hiç görülmemiş bir planlama anlayışıyla doğal topog-

Fig. 8:
Yukarı Şehrin havadan genel görünümü

Aerial view of the Upper City

rafya kullanılarak, işlevlerine göre birbirinden ayrı birçok mahalle de kurulmuştur. Hattuşa bu dönemde Anadolu modelli bir kentten, uluslararası düzeyde hareket eden bir imparatorluğun metropolüne dönüşmeye başladı (Schachner 2011a).

Bu planlama anlayışının en belirgin örneği Yukarı Şehrin ortasında büyük bir doğal çanakta kurulan tapınak mahallesidir (Fig. 8). Düzgün planlanmış sokaklarda yer alan iki düzineden fazla mabet, Yukarı Şehrin çekirdeğini oluşturmaktadır. Burada tespit edilen kutsal yapılar, Hititlerin tapınak mimarisini özgün bir şekilde geliştirdiklerine dair en belirgin örneklerdir (Müller-Karpe 2003). Zamanla düzgün olmayan planlardan olağanüstü bir simetriye doğru değişen yapılar, anıtsal bir giriş, geniş ve en azından bir tarafında revaklı bir avlu ve kutsal oda(lar)dan oluşmakta ve pek çok şehirde yer alan tapınaklarda genellikle benzer plan uygulanmaktadır. Bu şe-

category (Schachner 2011c). Although buildings at Yenicekale (Fig. 10), Sarıkale and Taamıkaya have diverse plans that point to different functions, in terms of their construction technique and locations, there can be no doubt that they served public functions. For example, close and evidently planned relations between temple No. 7 at Sarıkale and temple No. 30 at Yenicekale can be observed.

We do not yet know anything definite about the functions of most of these buildings, but due to architectural similarities between Nişantepe, whose function is known, and Yenicekale in particular (Fig. 10), it seems highly likely that it is one of the buildings known as *šm hekur* that played an important role in the death and ancestor cult of the Hittite kings (Schachner 2011c). Architectural examples of this type, that distinguish Hattuşa from other Hittite cities are mainly located in the Upper City.

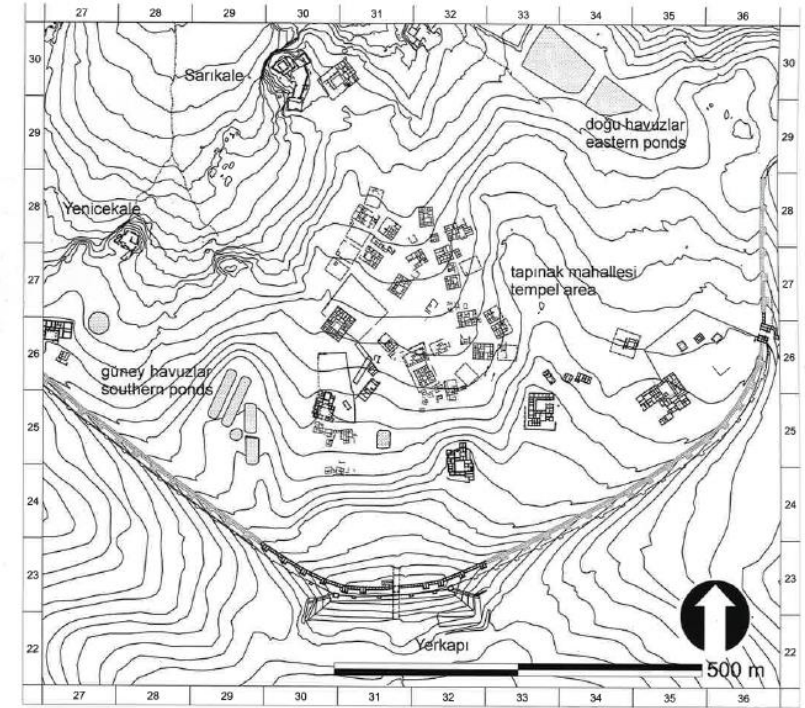

Fig. 9:
Yukarı Şehrin genel planı
Plan of the Upper City

The city walls are an example of another structure of significant symbolic importance (Fig. 11). Apart from its defensive function, this structure, particularly the gates of the Upper City, with their unique curved shape of the entrances, located at places through which everyone had to pass to enter the city clearly emphasize the technical capabilities and achievements of the Hittite kings (Figs. 12-13). It is also thought that passing through these gates served to protect the gods within the city and the organized civilization established by the kings acting on the gods' behalf from the chaos outside it. The importance of these structures is clearly demonstrated by the gate known as Yerkapı, which is in a sense the crown of the city, located at the highest point overlooking both the residential areas and the

kilde planlanmış tapınakların en eskileri, belirgin ve uzaktan algılanabilen doğal teraslarda kurulmuş olup daha sonra çanağın düzlüğünde kurulan sokak düzeni ve ona bağlı olan tapınaklar için belli referans noktaları oluşturmuşlardır.

Hitit Dönemi Yukarı Şehri –ya da Yeni Şehir– sadece tapınaklardan oluşmamaktadır (Fig. 9). Tapınak mahallesinin hem güneybatısına hem de doğusuna doğal teraslar halinde değişik ebatlarda suni su hazneleri yerleştirilmiştir. Mevsimsel farklarla yükselen ve alçalan taban sularını, bu yapıları doldurmak için kullanan Hitit mimarları böylece, daima varolan kuraklık tehlikesine karşı etkin bir mücadele yöntemi geliştirmişlerdir (Wittenberg-Schachner 2012). MÖ 16. yy'ın ikinci yarısından sonra Hattuşa ve pek çok başka Hitit kentinde görülen bu tür yapılar, aynı zamanda ortaya çıkan büyük hububat depolarıyla birlikte İç Anadolu'nun coğrafi eksikliklerinin dengelenmesini sağla-

Fig. 10:
Belki bir ^{NMA}hekur olan Yenicekale
Yenicekale, which may be a ^{NMA}hekur

miştir (Schachner 2009, 2010). Bu tür tedarik yapıları, Hititlerin yeni kentleşmesinin temellerinden birini oluşturmaktadır.

Yukarı Şehrin tümüne bakacak olursak bu alanda ilk kuruluştan itibaren resmi yapıların ağırlıkta olduğu anlaşılmaktadır (Figs. 8-9). Bahsi geçen tapınak ve tedarik yapılarının yanı sıra özellikle bu şehir alanında bulunan kayalıklarda görülen çeşitli yapılar bu gruba girer (Schachner 2011c). Yenicekale (Fig. 10), Sarıkale ve Taanikkaya'daki yapılar değişen planları nedeniyle farklı fonksiyonlara sahip olsalar da yapı tekniği ve kuruldukları yerler itibarıyla, devrimsel işlevlere sahip oldukları tartışılmaz; Sarıkale ile 7 no.lu tapınak ve benzer bir şekilde Yenicekale ile 30 no.lu tapınak arasında yakın ve açıkça planlanmış ilişkiler de görülür.

Bu yapıların çoğunun işlevlerine dair henüz net bilgilere sahip değilsen de, özellikle Yenicekale'nin (Fig. 10), işlevi netlik kazanan Nişantepe'yle olan mimari benzerlikleri nedeniyle, kralların ölü ve ata kültüründe önemli bir rol oynayan ^{NMA}hekur olarak adlandırılmış yapı olma ihtimali kuvvetlidir (Schachner 2011c). Hattuşa'yı öteki Hitit şehirlerinden belirgin bir şekilde ayıran bu tür mimari örnekler, özellikle Yukarı Şehir'de görülür.

Şehir surları, yine yüksek bir sembolik değer ve öneme sahip bir başka yapı örneğidir (Fig. 11). Savunma gereği-

entire surroundings, and thereby symbolizing the way Hittite culture looked both inwards and outwards. (Schachner 2011b: 163) (Figs. 8, 14).

Buildings constructed on rocky outcrops, the curved upper parts of the gateways, a quarter consisting of over thirty temples, and structures like Yerkapı are among the features that so far have never been identified in other known Hittite cities. Both the monumental architectural techniques and indicators of their functions demonstrate that structures of this kind had functions closely related to the Hittite concept of the state, and by symbolizing state power played a key role in the formation of the ideological foundation of Hittite culture, a shared mentality, a common identity, and, perhaps most important of all, the legitimacy of kingship.

The concentration of buildings with representative functions in the Upper City meant that the older Lower City changed more slowly and only partially during the Hittite period (Figs. 15-16). It is evident from the way the Great Temple in particular and the storage buildings related to it take the place of dwellings that developed in a traditional way, which this part of the city evolved in a deliberately planned fashion. This temple, whose date of erection is not yet known

for certain, was built on a broad terrace in the Lower City, together with surrounding storage structures and a large administrative building, giving this part of the city a completely new appearance (Fig. 17) (Neve 1995/96; Schachner 2011b: 71-82). It was divided from the western and northern sections of the city by a new inner wall, and new roads built on a partially regular plan connected it with Büyükkale where the royal palace was located.

As the new centre of this part of the city, it superseded the Great Temple, which is the most important building in the Hittite lands (Fig. 7). Formerly it was postulated that this building was not constructed until the 13th century BC. From the characteristics of the plan and similarities to the plan of the Temple of the Storm God in Kusaklı whose date is known, it is clear that it belongs to the middle stage of the form development for religious buildings of this kind (Müller-Karpe 2003). Therefore it seems probable that this temple and related new building in this part of the city dates from the late 16th or first half of the 15th century BC.

Although it is not the largest Hittite building, it is notable for the construction technique and above all for the size of the monolithic stonework (Fig. 18). The plan characteristics, portal, large colonnaded courtyard and cult room comply

nin yanı sıra bu yapı, özellikle Yukarı Şehrin kapıları, başka hiçbir yerde görülmeyen, üstü yuvarlatılmış geçişlerle Hitit krallarının imkânları ve başarılarını açık bir şekilde ve herkesin geçmesi gerektiği bir yerde ortaya koymaktadır (Fig. 12-13). Bu kapıların aynı zamanda bayram alaylarında önemli geçişler olarak kullanıldığı da düşünülmektedir. Hitit inanç dünyasında bu kapılar, şehrin içindeki tanrıları ve onların adına hareket eden kralların kurduğu medeni düzeni şehrin dışındaki kaostan koruyarak geçişleri sağlamaktadır. Bu yapıların önemi, şehrin en yüksek yerinde, hem mesken alanlarına hem de tüm çevreye hâkim olan ve böylece Hitit medeniyetinin içe ve dışa doğru yönelimini simgeleyen, bir bakıma şehrin tacı olan Yerkapı ile açıkça gösterilmektedir (Schachner 2011b: 163), (Fig. 8, 14).

Kaya kütleleri üzerindeki yapılar, geçitlerin üstü yuvarlatılmış şehir kapıları, 30'u aşkın tapınaktan oluşan bir mahalle ve Yerkapı gibi yapılar şimdiye kadar bilinen öteki Hitit şehirlerinde görülmeyen bina türleri arasındadır. Hem anıtsal mimari teknikleri hem de işlevleriyle ilgili ipuçları, bu tür yapıların, Hitit devlet anlayışıyla yakından ilgili işlevlerinin olduğunu ve devletin gücünü simgeleyerek Hitit kültürünün ideolojik temeliyle, ortak bir mantalitenin oluşmasında ve belki en önemlisi krallık meşruluğu için önemli

Fig. 11:
Rekonstrüktiyonu yapılan şehir surları. Hitit surlarının dönemindeki görünümünü gerçekçi bir biçimde yansıtmaktadır.
Reconstruction of the city walls as they would have looked in the Hittite period.

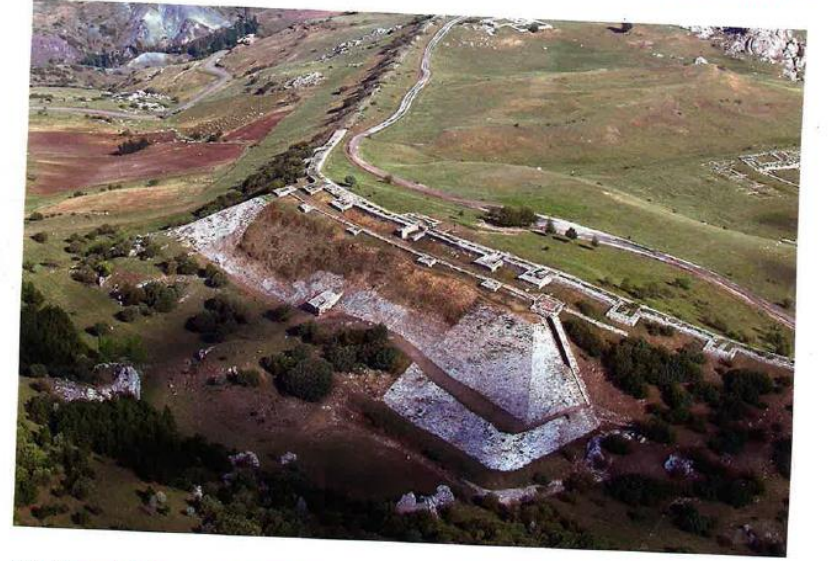

Fig. 12a-b:
(a) Yukarı Şehir'in batı kısmında bulunan Arslanlı kapının restorasyon öncesi hali ve (b) kapının tahribatı sırasındaki yangınla yok olan arslan başının yeniden inşa edilmiş sonraki hali

(a) The Lion Gate on the west side of the Upper City before restoration; (b) The gate following reconstruction of the lion's head that was destroyed by fire.

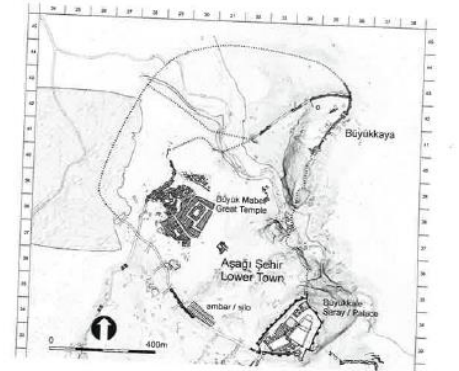
Fig. 13:
Kral Kapısı olarak adlandırılan şehir kapısının havadan görünümü

Aerial view of the city gate known as the King's Gate

with the standard Hittite plan, except that there are two cult rooms arranged parallel to one another. Although there is no explanatory inscription, it is logical to assume on the basis of texts and in particular the carved reliefs at the open air temple of Yazılıkaya that these two cult rooms were used to worship the two most important deities of the Hittite pantheon, the storm god of Hattusa and the sun god of the city of Arinna (Neve 1995/96).

Yazılıkaya is located about 2 km northeast of the city and like the Great Temple is a major sacred site belonging to the Hittite capital. This natural cliff had been used for rituals since the 3rd millennium BC, and with the addition of structures in front of it was transformed into a temple that is unique in the Hittite world in terms of both its location and carved reliefs on the rock face (Seeher 2011). The temple as we see it today dates from the 13th century BC. The relief carvings of Hittite deities can be regarded as decorations of the most important spaces in this open air temple (Fig. 19). In particular the reliefs in room A illustrate the encounter and convergence of the king with the gods at spring festival rites performed by the king, and probably also at enthronement ceremonies (Fig. 20). All the reliefs in room B relate to ceremonies held

bir rol oynadıklarını göstermektedir.

Anıtsal işlevlere sahip yapıların en çok Yukarı Şehir'de bulunmasıyla eski kent olan Aşağı Şehir, Hitit Dönemi'nde daha yavaş ve kısmen değişmektedir (Fig. 15-16). Şehrin bu kısmının da bilinçli ve planlı bir şekilde geliştirildiği özellikle Büyük Tapınak ve onunla ilişkili kurulan depo yapılarının geleneksel olarak gelişmiş konutların yerini almasından anlaşılmaktadır. He-

Fig. 14:
Hattuşa şehrinin simgesel tacı:
Yerkapı

Yerkapı, the symbolic crown of Hattusa

Fig. 15:
Aşağı Şehirin genel planı
Plan of the Lower City

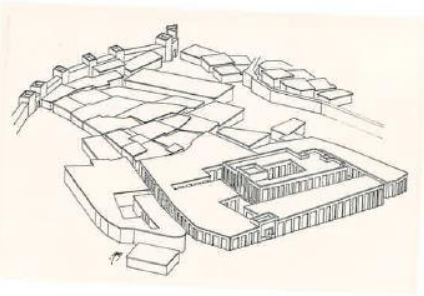

Fig. 16:
Aşağı Şehir'in genel bir görünümü
View of the Lower City

Fig. 17:
Aşağı Şehir'in MÖ 14. ile 13.
yy'lardaki olası görünümü
The Lower City as it must have
looked in the 14th and 13th
centuries BC

nüz kesin olarak belirlenemeyen bir dönemde, Aşağı Şehir'de geniş bir terasta kurulan bu tapınak, çevresindeki depo yapıları ve büyük bir idari binayla, şehrin bu kısmı yepyeni bir görünüm kazanmaktadır (Fig. 17) (Neve 1995/96, Schachner 2011b: 71-82). Yeni bir iç surula şehrin batı ve kuzey bölümlerinden ayrılan bu kısım, kral sarayının bulunduğu Büyükkale'ye doğru yönelmiş yeni ve kısmen düzgün planlanmış yol güzergâhlarıyla da donatılmıştır.

Şehrin bu bölümünün yeni merkezi olarak, Hitit dün-

following the king's death, so many scholars believe that this is one of the ³¹⁴hekur structures where commemorative rituals were held for Tuthaliya IV in particular (Fig. 21). In the light of these functions, it is clear that Yazılıkaya was both of religious significance and played an important role in the legitimacy of the Hittite kings.

Yazılıkaya, the Great Temple and the many temples of different sizes built in the Upper City lent a sacred identity to the capital city of the Hittites, who described themselves as the 'people of a thousand gods'. Hittite sacral architecture has its own style that is easily distinguishable from that of other cultures. As well as the distinctive plan features, the large windows in the cult rooms show that Hittite temples were used in a very different way from those of neighboring cultures, and that their form of worship also differed significantly.

Research over recent years at Yazılıkaya and the area between the eastern walls of the city have identified a settlement consisting of buildings of different shapes arranged fairly far apart (Schachner 2011b: 99-109). The existence of two large dam reservoirs or artificial ponds in this area demonstrates that the land around

Hattuşa was intensively farmed and that in appropriate spots there were small-scale irrigation systems for gardens. In the rocky area known as Osmankaya just outside the city walls on the north side is the only necropolis found so far. Excavations here have shown that while some of the graves are simple burials, others are in the form of urns containing the ashes of cremations. Study of finds at Osmankaya has revealed that while burial customs conform to what we already know from Hittite texts, only middle class people were buried here.

The city's highest rock plateau of Büyükkale, which was the Hittite political centre, was enlarged in several stages from the 17th century BC onwards, giving the area a distinctive form (Fig. 22) (Schachner 2012a). The area was divided from the city by a wall and in its final form dating from the 14th and 13th centuries consisted of three large courtyards surrounded by detached buildings, each with a different form and function. This distinctive palace architecture indicates that the Hittites evolved a style of their own that was a departure from both the cultures that preceded them and neighboring cultures (Fig. 23). A viaduct stretching from the plateau facing Büyükkale to the first courtyard of the palace enabled the king to ride into the palace in his chariot. There are two other entrances, on the west and southeast side of Büyükkale. The courtyards that form the main structure of the palace are divided from each other by both structural separators and noticeable gradations of status. Entrances and exits to the courtyards are not aligned in the same direction, so making it easier to control those who entered.

Instructions to the MEŞEDI guards responsible for guarding the king provide information about how the palace was

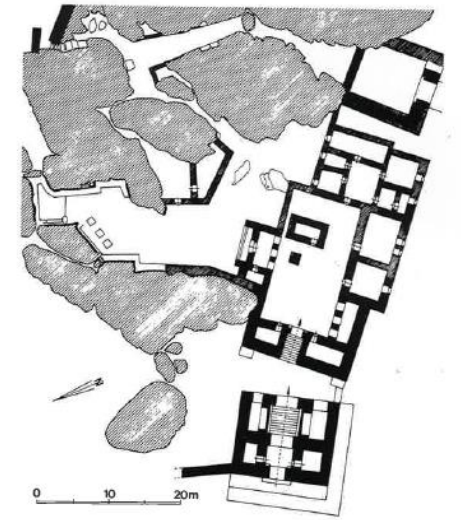
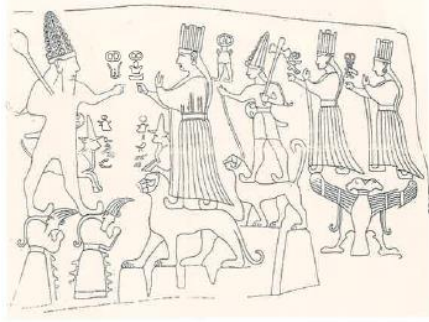

Fig. 18:
Aşağı Şehir'deki Büyük Mabet'in görünümü
View of the Great Temple in the Lower City

Fig. 19:
Yazılıkaya açık hava tapınağının planı
Plan of the Yazılıkaya open-air temple

yasının en önemli mimari örneği olan Büyük Tapınak yerini almaktadır. Daha evvel ancak MÖ 13. yy'da kurulduğu öne sürülen bu yapının, plan özellikleri ve Kuşaklı'da kesin tarihlenen Fırtına Tanrısı tapınağının planına benzerlikleri nedeniyle bu tür dini yapıların form gelişiminin orta aşamasına göre düzenlendiği anlaşılmaktadır (Müller-Karpe 2003). Bu nedenle bu mabet ve ona bağlı olarak da kentnin bu bölümünün yeniden düzenlenmesinin, MÖ 16. yy'ın sonuna doğru ya da 15. yy'ın ilk yarısında gerçekleştirildiği ihtimaline işaret etmektedir.

Hitit dünyasının en büyük yapısı olmasına da yapı tekniği ve özellikle kullanılan monolitik taşların büyüklüğü göze çarpmaktadır (Fig. 18). Plan özellikleri, anıtsal giriş kapısı, büyük revaklı bir avlu ve kutsal odayla Hitit standart planına uysa da iki adet ve birbirine paralel olarak konulmuş kutsal odasının olması bu yapının özelliğidir. Açıklayıcı herhangi bir yazıtın bulunmamasına rağmen, bu iki kült odasında Hitit tanrı dünyasının en önemli iki tanrısına –Hattuşa kentinin Fırtına Tanrısı ve Arinna kentinin güneş tanrıcısı– tapındığını bazı yazılı kaynaklar ve özellikle Yazılıkaya açık hava tapınağındaki betimlemelerin ışığında düşünmek mantıklıdır (Neve 1995/96).

Şehrin yaklaşık 2 km kuzeydoğusunda yer alan Yazılıkaya da Büyük Mabet gibi Hitit başkentinin önemli bir kutsal alanıdır. MÖ 3. binyıldan beri ritüeller için kullanılan doğal bir kayalığın önündeki yapılarla tapınağa çevrilmesi ile Hitit dünyasında benzersiz bir konumda olan Yazılıkaya, sahip olduğu kabartmalarla da eşi benzeri olmayan bir yapıdır (Seher 2011). Günümüze kadar korunmuş son haliyle MÖ 13. yy Hitit inancısındaki tanrıları görebildiğimiz bu açık hava tapınağında yer alan kabartma betimleri, tapınağın en önemli odalarının süsü olarak nitelendirilmelidir (Fig. 19). Özellikle A odasında kralın baharda gerçekleştirilen bahar bayramı ritüelleri ve büyük bir ihtimalle tahta gelmesi sırasında burada yapılan törenler, bir nevi de kralın tanrılarla buluşması ve bütünleşmesi betimlenmektedir (Fig. 20). B odasındaki betimlerde ise tümü kralın ölümünden sonraki törenlerle ilgili olduğundan, birçok bilim insanı tarafından burada özellikle IV. Tuthaliya için anma ritüellerinin gerçekleştirildiği ve ^{NA}hekur yapılarından biri olduğu düşünülmektedir (Fig. 21). Bu işlevlerin ışığında Yazılıkaya'nın dini manasının yanı sıra, Hitit krallarının meşruluğu için de önemli bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Yazılıkaya, Büyük Mabet ve farklı ebatlarda Yukarı Şehir'de kurulan çok sayıda tapınak, kendilerini "Bin tanrılı halk" olarak adlandıran Hititlerin başkentine kutsal bir anlam yüklemiş olup Hitit dini mimarisi, kendine has üslubuyla farklı kültürlerden kolayca ayırt edilebilir bir yapıya sahiptir. Plan özelliklerinin yanı sıra kutsal odaların büyük pencerelerinin olması, Hitit tapınaklarının komşu kültürlerden çok farklı bir biçimde kullanıldığını ve tanrılara tapıldığını gösterebilir.

Fig. 20: Yazılıkaya açık hava tapınağının A odasındaki ana sahne

The main scene in room A of the Yazılıkaya open-air temple

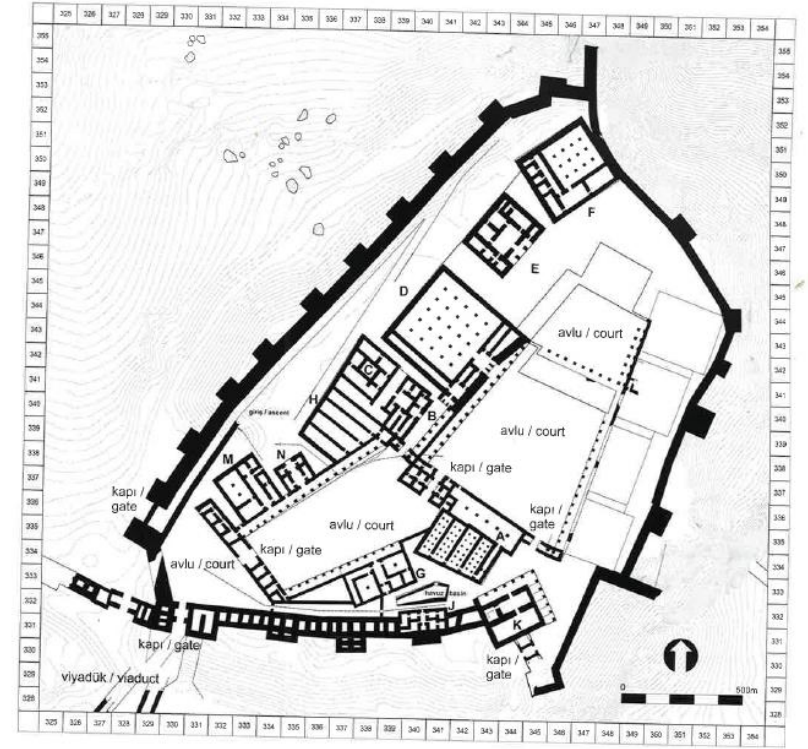
Fig. 21: Yazılıkaya açık hava tapınağının B odasındaki sahnelerden bazıları

Some of the scenes in room B of the Yazılıkaya open-air temple

Fig. 22:
Hitit kral sarayının bulunduğu Büyükkale'nin havadan görünümü
Aerial view of 'Büyükkale', where the palace of the Hittite kings was situated

used (Schachner 2012a). This information corresponds to an unusual degree with archaeological data. According to this cuneiform text the first palace courtyard was more open to the public and used for accepting petitions and as a court of law (Fig. 23). There is also a large storage building here (building H) and two other related buildings (B and C), which some scholars believe to have had religious functions. Only certain functionaries were allowed through the large portal into the second courtyard, where the archive building (A), some administrative buildings and the king's audience chamber (D) were located. This courtyard is divided in two by a colonnaded hall. Some scholars have suggested that buildings E and F on the northwest side of the courtyard with a view over the entire city were the king's living quarters.

Yazılıkaya ile şehrin doğu surları arasındaki alanda son yıllardaki araştırmalarda çok sık olmayan ancak, yine birbirinden farklı şekillere sahip yapılardan oluşan bir yerleşim tespit edilmiştir (Schachner 2011b: 99-109).

Bu alanda iki büyük baraj veya suni havuz bulunması, Hattuşa'nın çevresinin yoğun biçimde tarım için kullanıldığını ve uygun olan yerlerde küçük çaplı bahçe sulama sistemlerinin de bulunduğunu ortaya koymuştur. Şehrin tam kuzeyinde, surlara daha yakın ancak yine de surların dışında Osankayası olarak adlandırılan kayalık bir bölgede, şimdiye kadar bilinen tek mezarlık alanı incelenebilmiştir. Burada basit toprak mezar gömülerinin yanı sıra ölülerin yakıldıktan sonra küllerinin konduğu urneler de tespit edilmiştir. Osankayası'nda incelenmiş ölü gömme adetleri, metinlerden anlaşılan geleneklerle örtüşse de, bu-

Fig. 23:
Hitit kral sarayının MÖ 14. ve 13. yy'lardaki hali

14th and 13th centuries BC palace of the Hittite king palace

luntulardan, burada halkın ancak orta halli kısmının gömüldüğünü de görmekteyiz.

Şehrin en yüksek kaya platosunda, Büyükkale'de ise Hitit siyasi merkezi MÖ 17. yy'dan itibaren çeşitli basamaklarda genişletilerek özgün bir formla belirginlik kazanmıştır (Fig. 22) (Schachner 2012a). Bir surla kentten ayrılan ve MÖ 14. ve 13. yy'a ait nihai şekilde üç geniş avlu etrafında dizilen, her birinde özgün bir form ve işleve sahip bağımsız yapılarla özgün bir anlayış sergileyen saray mimarisi, Hititlerin hem kendilerinden daha önce hem de çağdaş oldukları komşu kültürlerinden farklı bir tarz geliştirdiklerine işaret etmektedir (Fig. 23). Büyükkale'nin karşındaki platodan başlayan ve sarayın ilk avlusuna kadar uzanan bir viyadükle kralın saraya atlı arabasıyla girişi sağlanmaktadır. Büyükkale'nin batı ve güneydoğusunda birer giriş daha bulunmaktadır. Saray yapısının ana strüktürünü temsil eden avlular yapısal ayrıcalıklarla beraber belirgin seviye farklarıyla birbirinden ayırt edilmiştir. Avlulara giriş ve çıkışlar karşılıklı aynı yönde olmadığı için giren bir insan daha kolay kontrol altında tutulabilmektedir.

Kralı korumakla görevli MEŞEDI askerlerinin görev talimatı, sarayın ne şekilde kullanıldığı hakkında bilgi aktarmaktadır (Schachner 2012a). Bu bilgiler nadir görülen biçimde arkeolojik verilerle örtüşmektedir. Çiviyazılı metne göre sarayın ilk avlusu daha çok umuma açık biçimde başvuruların kabulü ve mahkeme için kullanılmıştır (Fig. 23). Burada büyük bir depo yapısı (H binası) ile onunla ilişkili, kimi tarafından dini fonksiyona sahip olduğu düşünülen iki bina (B ve C binaları) daha mevcuttur. Büyük bir kapıyla ayırt edilmiş ikinci avluya sadece bazı görevliler girebilmiş ve burada arşiv (A binası) ve bazı idari yapıların yanı sıra kralın kabul mekânının (D binası) da bulunduğu anlaşılmıştır. Bazı bilim insanları, sütünlü bir hol ile ikiye bölünmüş aynı avlunun kuzeybatısında, tüm şehre hâkim bir konumda bulunan, E ve F binalarında kralın ikamet ettiğini düşünmektedir.

Aynı metinden Büyükkale'de çeşitli kutsal alanlar ve atölyelerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Kazılarla açığa çıkartılan yapılarda bu fonksiyonların nerede olduğunu tespit edemediğimiz için H. G. Güterbock bunların bazılarının (örneğin *ḫesta*-olarak adlandırılan bir kutsal mekân) sabit olmayan bir mimariyle kurulduğunu önermiştir.

Bu saray yapısını, özgün mimarisinin yanında önemli kılan bir başka özellik de arşivlerinde barındırdığı çiviyazılı tablet koleksiyonlarıdır. Şehrin bazı başka noktalarında da sayıca önemli olan çiviyazılı tablet arşivleri bulunmuş ol-

The same text reveals that there were various cult areas and workshops at Büyükkale. Since those buildings that have been excavated have provided no evidence of their function, H.G. Güterbock suggests that some of them (such as the cult building called *ḫesta*) may not have had a fixed architectural form.

Another important feature of this palace complex apart from its distinctive architecture is the collections of cuneiform tablets kept in its archives. Although considerable numbers of cuneiform tablet archives have been discovered in other parts of the city (for example in the House on the Slope and Great Temple), it is the archive in building A that provides the most valuable information about the political and religious life of the Hittite state, and constitutes one of the greatest of Hattuşa's contributions to the history of mankind (Fig. 23).

The choice of Hattuşa as the (new) centre of the Hittite dynasty in the 17th century BC must have been based principally on its strategic location. At that time even the Hittites could not have foreseen that this would become the capital of an empire, but they rapidly expanded the territories they controlled and by the 16th century BC at the latest they had forged a new state model which superseded that of earlier city states. When they made contact with Syrian and Mesopotamian cultures they began to construct symbolic and monumental buildings in their capital city. Although we cannot yet precisely date the course of this development, it transformed the appearance of Hattuşa and the central region of the empire. Over time buildings reflecting the new ideology of the state were constructed in the city, which gained incontrovertible primacy with respect to the unique self-image and mentality of the Hittite Empire. Above all the sanctuaries and buildings reflecting the splendor of the empire and serving an important function with regard to the legitimacy of kingship were identified with the Hittite Empire, becoming an inseparable part of its political structure. Consequently in the eyes of the Hittites Hattuşa occupied a special place among their cities, and even though the kings sometimes spent short periods living elsewhere, it undoubtedly remained the principal capital in ideological terms.

Hattuşa was not just the imperial capital because it was the place where the king lived, but

rather because of its crucial and irreplaceable functions relating to the ideology and mentality of the Hittite state, as symbolized by many buildings not found elsewhere (Schachner 2011b: 114-118). Some of these buildings or building complexes include the palace with its unique form, the temple quarter, buildings built on rocks like Yenicekale, buildings relating to the death, commemoration and ancestor cult of past kings (for example, Nişantepe, rooms 1 and 2), Yazılıkaya and Yerkapı.

This situation becomes clear when Tarhuntašša, thought to be situated in southern Anatolia, became the new capital in the first quarter of the 13th century BC. In the words of King Muwatalli, the move to the new city was made 'with the statues of all the ancestors and gods'. Yet within a generation Muwatalli's successors moved back to Hattuşa, demonstrating that no other city could fill its role in the Hittite ethos, mentality and system of government (Schachner 2011b: 114-118).

Can this brief lapse in Hattuşa's role as capital be seen in the archaeological record of the time? It is possible that at the period when the capital moved to Tarhuntašša, most of the temples in the Upper City at Hattuşa had already fallen out of use and the area turned into potteries (Fig. 24) (Schachner 2011b: 94-99), because the abandonment of a place like the temple quarter so essential to the function of the state as described in the written sources can only be explained by a radical event that disrupted the entire religious system. In the second half of the 13th century BC, after most of the temple quarter had been given over to potteries and the capital moved back to Hattuşa, some new buildings serving the functions of the temple quarter and related areas were built at Güneykale and Nişantepe (Fig. 25). The building on Nişantepe rock and rooms no. 1 and 2 and temple no. 31 at Güneykale must have been constructed in order to restore the former prestige of the capital and ensure continuity (Schachner 2011b: 94-99). The proximity of Chambers No. 1 and 2 and temple no. 31 indicates that these were related to a cult. In particular the hieroglyphic inscription in Chamber No. 2 shows that this building, like that on Nişantepe rock, may have played a role in commemoration rituals for the dead king.

All these initiatives can be interpreted as

masına rağmen (Örneğin; Yamaç Evi ve Büyük Tapınak'ta) devletin siyasi ve dini uygulamaları hakkında önemli bilgiler taşıyan yazılı belgeler içeren bu arşiv (A binası), Hattuşa'nın insanlık tarihine kattığı en önemli kültürel hazineler arasındadır (Fig. 23).

MÖ 17. yy'da Hattuşa'nın ilk olarak Hitit hanedanının karargâhı olarak seçilmesinde stratejik konumunun ağırlıklı olduğu tahmin edilebilir. O dönemde buranın bir imparatorluk başkenti olacağını sahipleri bile tahmin edemezlerdi. Ancak kontrol ettikleri toprakları hızla genişleten ve böylece daha önceki şehir devletleri modelinden vazgeçip en geç MÖ 16. yy'da yeni bir devlet modeline geçen Hititler, özellikle Suriye ve Mezopotamya kültürleriyle temasa geçtikleri zamanda kendi başkentlerini simgesel ve anıtsal nitelikli yapılarla donatmaya başlamışlardır. Bu gelişmeyi henüz her ayrıntıyla tarihlendirmek de Hattuşa'ya ve imparatorluğun çekirdek bölgesinin tümüne yeni bir görünüm kazandırmıştır. Böylece zaman içerisinde başkent seçilen ve yeni devlet anlayışının ideolojisini yansıtan yapılarla donatılan kent, Hitit imparatorluğuna özgün, kendine bakışı ve zihniyeti için vazgeçilemez bir önem kazanmıştır. Özellikle kentteki kutsal alanlar, imparatorluğun ihtişamını yansıtan ve kralın meşruluğu için önem taşıyan yapılar, Hitit İmparatorluğu ile özdeşleşmiş, siyasi yapıdan ayrılmaz bir bütün haline gelmiştir. Bu nedenle Hititlerin gözünde herhangi bir kent olmayan Hattuşa'nın, kral burada zaman zaman kısa sürelerle ikamet etmemiş olsa da, ideolojik bakımdan vazgeçilmez başkent olduğu şüphesizdir.

Hattuşa'nın, imparatorluk başkenti olması sadece kralın konakladığı yer olmasından ziyade, Hitit devletinin ideolojisi ve zihniyeti için önemli ve yeri değiştirilemez işlevlere sahip olmasından ve bu durumun birçok, başka yerde görülmeyen yapılarla simgelenmesinden kaynaklanmaktadır (Schachner 2011b: 114-118). Söz konusu yapı ya da yapı topluluklarından bazıları şunlardır: özgün formuyla saray yapısı, tapınak mahallesi, Yenicekale gibi kayalara kurulan yapılar, geçmiş kralların ölü, anma ve ata kültü ile ilgili yapılar (örneğin; Nişantepe, 1 ve 2 no.lu oda), Yazılıkaya veya Yerkapı gibi mimari unsurlar.

Bu durum MÖ 13. yy'ın ilk çeyreğinde, başkentin yerinin, kral Muwatalli'nin ifadesiyle, "tüm ataların ve tanrıların heykelleriyle" Anadolü'nün güneyinde olduğu tahmin edilen Tarhuntašša'ya taşınmasıyla fark edilir. Çünkü hemen sonraki kralların Hattuşa'ya bir nesil gibi kısa bir süre içerisinde tekrar dönmesi, buranın, Hitit idari sistemi ve düşünceler dünyasındaki yerinin başka bir yerle doldurulmadığını

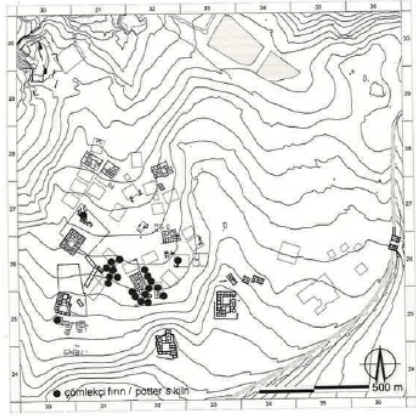

Fig. 24: Yukarı Şehir'de en geç MÖ 13. yy'n ortalarında bir dizi atölye tapınakların çoğunun yerini almıştır.

By the mid-13th century BC potteries had replaced most of the temples in the Upper City.

açık bir şekilde göstermiştir (Schachner 2011b: 114-118).

Hattuşa'nın başkent işlevini kısa bir süreliğine kaybetmiş olduğu dönem arkeolojik verilerde acaba görülebilir mi? Bir ihtimalle başkent işlevlerinin Tarhuntassa'ya taşındığı dönemde,

Hattuşa'da Yukarı Şehir'deki tapınakların birçoğu kullanılmı ve bu alanlarda çömlekçi atölyeleri yerlerini almıştır (Fig. 24) (Schachner 2011b: 94-99). Çünkü sadece yazılı kaynaklarda geçen şekilde köklü ve özellikle tüm dini sistemi altüst eden bir nedenle Yukarı Şehir'deki tapınak mahallesi gibi devletin fonksiyonu için esas olan bir mekânın bu şekilde işlevini kaybetmesi açıklanabilir. MÖ 13. yy'n ikinci yarısında, yani tapınak mahallesinin büyük bir bölümü atölyelere dönüştürüldükten ve başkentini yine Hattuşa'ya taşınmasından sonra, daha önce tapınak mahallesi ve onunla ilişkili alanlardaki fonksiyonları temsil eden bazı yapıların Güney Kale ve Nişantepe olarak adlandırılan alanlarda yeniden kurulması göze çarpar (Fig. 25). Nişantepe kayalığının üzerindeki yapı ve Güneykale'de bulunan 1 ve 2 no.lu odalar ile 31 numaralı tapınak, bu dönemde başkentini eski itibarının ve devamlılığının sağlanması amacıyla inşa edilmiş olmalıdır (Schachner 2011b: 94-99). 1 ve 2 no.lu odalar ile 31 no.lu tapınağın yakınlığı, bu yapıların bir kütle ilişkili olduğuna işaret etmektedir. Özellikle 2 no.lu odadaki hiyeroglifli yazıt bu yapının Nişantepe kayalığı üzerindeki gibi ölmüş kralın anma ritüellerinde bir rol aldığını akla getirir.

archaeological evidence of attempts to resolve the crisis of legitimacy that began with the deposition of Muršili III by Hattušili III, and continued with his successors Tuthaliya IV and Uppiluluma II.

While new buildings still were being constructed in the second half of the 13th century BC in some parts of the city, the first traces of deterioration in the Hittite state system as a result of economic crises and domestic political problems can be seen in other parts of the city. K. Bittel, who directed excavations at Boğazköy/Hattuşa for many years, and many other scholars, for decades took the view that the Hittite Empire was destroyed by a major enemy incursion. But in the light of new historical and archaeological evidence revealed by excavations at Büyükkaya in the 1990s, it is now evident that the fall of the Hittite Empire was far more complex (Seeher 2001). The combination of many factors, including rivalry for the throne and other dynastic problems, the destruction of states throughout the Eastern Mediterranean coastal region, and adverse climatic conditions in the late 2nd millennium BC brought about the collapse of the empire and abandonment of the capital soon after 1200 BC.

Although descriptions of some of these events can be found in written documents, archaeological data for the late period at Hattuşa is inadequate. Excavations demonstrate that many of the buildings in the city were destroyed by fire, but the absence of all but a few finds indicates that the fires took place after the buildings had been abandoned. There are no traces of an enemy attack, nor is it clear whether the fires all occurred simultaneously. This data is interpreted by J. Seeher as a process of decay during which the state structure unravelled, leading to the abandonment of public buildings (Seeher 2001). During this time all artifacts of practical use were removed, leaving behind only those that were not of vital importance, such as cuneiform tablets.

In conclusion, archaeological and written evidence suggests that the weak economic and social structure of the late Hittite empire disintegrated gradually rather than suddenly as the result of a single catastrophic event like war or invasion. While the Hittite system had succeeded in overcoming diverse difficulties arising from the natural conditions of central

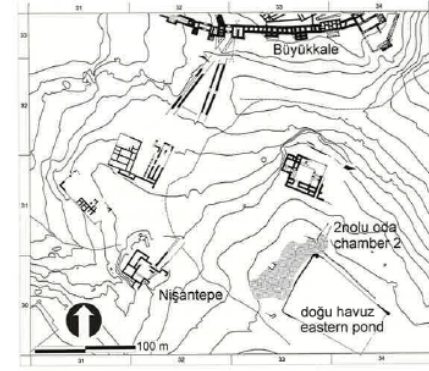

Fig. 25: MÖ 13. yy'n son çeyreğinde kral sarayının güneyindeki tepe üzerinde yeniden kurulan mahalle

The neighbourhood that was rebuilt in the last quarter of the 13th century on the hill south of the royal palace

Anatolia for a period of more than 400 years, this final disintegration was caused by domestic upheavals, drought and other consequences of climatic change, over-use of natural resources and the failure to adapt to political developments that led to the destruction of many Eastern Mediterranean states at the end of the Late Bronze Age. Evidently a variety of internal and external factors contributed to the downfall of the Hittite Empire in a relatively short period of time. From the first appearance of signs that the state was in decline to the time when public buildings belonging to the central government fell derelict was probably just 20-30 years. This process of decay resulted in the complete destruction of Hittite culture in central Anatolia at the beginning of the 12th century BC and the complete disappearance of Hittite language. However, as demonstrated by Early Iron Age finds, it should not be assumed that the population abandoned the region entirely, although evidence from the Early Iron Age does show that Hittite government and urban life completely disintegrated. This indicates that Hittite imperial culture as represented by Hattuşa in particular did not exert a lasting impact on the cultural history of central Anatolia, since it was unable to alter

Bütün bu girişimler III. Muršili'nin III. Hattušili tarafından tahttan uzaklaştırılmasıyla başlayan ve Hitit İmparatorluğunun sonuna dek hüküm süren III. Hattušili ve vârisleri IV. Tuthaliya ile II. Şuppiluluma'nın meşruluk krizini çözmeye çabalarının arkeolojik izleri olarak değerlendirilebilir.

MÖ 13. yy'n ikinci yarısında şehir bir taraftan yeni yapılara kavuşurken, başka birçok alanda ekonomik krizler ve iç siyaset sorunlarından kaynaklı Hitit devlet sisteminin geçmesinin ilk izleri de görülmeye başlanır. Uzun bir süre, başta uzun yıllar Boğazköy/Hattuşa kazılarının başkanlığını yürütmüş K. Bittel olmak üzere birçok bilim insanı, Hitit İmparatorluğu'nun dışarıdan gelen büyük bir taarruzla yıkıldığını düşünmüşse de, 1990'lı yıllarda Büyükkaya'da yapılan kazılarla çoğalan tarihsel ve arkeolojik verilerin ışığında, Hitit İmparatorluğu'nun sonunun çok daha karmaşık olduğu anlaşılmaktadır (Seeher 2001). Hem hanedanlığın içinde olan sorunlar ve taht kavgaları hem de Doğu Akdeniz'in kıyı bölgesindeki genel yıkımlarla, iklim şartlarının MÖ 2. binyılın sonuna doğru olumsuzlaşmasıyla bağlantılı pek çok sebebin bir araya gelmesi, imparatorluğun dağılmasına ve başkentini MÖ 1200'den sonra kısa bir süre içerisinde yok olmasına sebep olmuştur.

Söz konusu gelişmeler yazılı kaynaklarda ayrıntılı aktarılmasına rağmen, arkeolojik veriler, Hattuşa'nın son dönemleri hakkında yeterince bilgi vermemektedir. Kazılar kentteki yapıların birçoğunun yangın sonucu tahrip olduğunu göstermişse de ele geçen buluntuların son derece az olması, bu yapıların ancak boşaltıldıktan sonra yandığı ya da yıkıldığına işaret etmekte; öbür taraftan hiçbir yerde dışardan bir askeri saldırı izi görülmeyp söz konusu yangınların tümünün aynı zamanda gerçekleşip gerçekleşmediği de kesin olarak bilinmemektedir. Bu veriler, J. Seeher tarafından, devlet yapısının çözülmesi ve buna bağlı olarak resmi binaların terk edilmesi ile kendini gösteren bir çökme süreci olarak değerlendirilmektedir (Seeher 2001). Bu zaman içerisinde, yeniden kullanılabilecek eşyaların tümü taşınmış, sadece hayati öneme sahip olmayan eşyalar (örneğin çiviyazılı tabletler) geride bırakılmıştır.

Sonuç olarak, arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar, Hititlerin çok sağlam olmayan ekonomik ve sosyal yapısının, savaş ya da istila gibi münferit bir hadise sonucunda değil,

yavaş ve kademeli bir şekilde çözüldüğüne işaret etmektedir. Bu durum, 400 yıldan uzun bir süre boyunca, Orta Anadolu'nun doğal şartlarından kaynaklanan çeşitli zorlukların üstesinden gelmeyi sağlamış Hitit sisteminin, iç siyasetle ilgili sorunlar, kuraklıklar başta olmak üzere iklim değişiklikleri, doğal kaynakların haddinden fazla tüketilmesi ve Geç Tunç Çağı'nın sonlarında Doğu Akdeniz'deki birçok devletin yıkılmasına sebep olan siyasi yapısal gelişmelere ayak uyduracak şekilde geliştirilememiş olmasının bir sonucudur. Böylece Hitit İmparatorluğu'nun nispeten kısa bir süre içerisinde çöküşünde, birçok iç ve dış faktörün bir arada etkili olduğu anlaşılmaktadır. Devletin güç kaybettiğini gösteren ilk belirtilerin ortaya çıkmasından, merkezi yönetime ait resmi yapıların yerle bir olmasına kadar geçen süre, muhtemelen sadece yaklaşık 20-30 yıl kadardır. Bu çöküş süreci, MÖ 12. yy'nın başlarında Orta Anadolu'da Hitit dili ve kültürünün tamamen yok olmasıyla sonuçlanmıştır; ancak bununla birlikte –Erken Demir Çağı buluntuları ışığında anlaşıldığı üzere– buradaki halkın bölgeyi tümüyle terk ettiği düşünülmemelidir. Öbür taraftan Erken Demir Çağı kalıntıları, Hitit Dönemi idari ve kentsel yaşamının tümüyle yok olduğunu göstermektedir. Bu durum özellikle Hattuşa'da karşımıza çıkan Hitit İmparatorluk kültürünün, uzun vadede Orta Anadolu'nun kültür tarihini fazla etkilemediğine ve bu bölgenin coğrafya ve topografyasına dayanan esaslarını değiştiremediğine işaret etmektedir.

Hitit Devleti'nin yıkılması, bir kültürün ve buna ait dilin, 20. yüzyıl başlarında, arkeologlar ve filologlar tarafından yeniden keşfedilinceye kadar, insanlığın hafızasından tümüyle silinmesine sebep olmuştur. 1834'te ilk kez Batılı bir gezgin Boğazköy yakınlarındaki geniş harabeyi görüp birkaç sene sonra bir kitapla paylaştığında, buranın MÖ 2. binyılda Mısır Ülkesi ile yarışan bir imparatorluğun başkenti olduğunu kimse akla getiremezdi. 1906'ya kadar pek çok gezgin ve bilim insanının, Boğazköy'de yaptığı araştırmalar ve buradaki yüzey buluntularının Yakındoğu'nun birçok bölgesinde, 19. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşan arkeolojik çalışmalar sayesinde hızla pekişen bilgilerle karşılaştırılması, buraya olan ilginin artmasına ve Klasik Çağlar öncesine ait önemli bir merkez olduğunun anlaşılmasına sebep olmuştur. Ancak sadece İstanbul Arkeoloji Müzesi adına Rum kökenli bir İstanbullu olan Theodor Makridi ve doğu filolojisi uzmanı Alman Hugo Winckler'in katılımlıyla, 1906'da başlatılan kazılarda bulunan çiviyazlı tabletler sayesinde, Hattuşa adlı bu büyük şehrin, bir imparatorluğun başkenti olduğu ispatlanabilmiştir.

factors arising from the geographical and topographical conditions of the region.

The collapse of the Hittite state meant that Hittite culture and language fell into oblivion until rediscovered by archaeologists and philologists at the beginning of the 20th century. The extensive ruins near Boğazköy were first noticed by Charles Texier, a French traveller in 1834, and when his book was published a few years later, none of his readers can have been aware that this was the capital of an empire that had rivalled the Egyptians in the 2nd millennium BC. Until 1906 many travellers and scholars studied the ruins at Boğazköy and comparison of the surface finds here with the rapidly expanding volume of information produced by archaeological research in many parts of the Near East during the second half of the 19th century led to heightened interest in the site and the realization that it was a major centre of civilization that pre-dated classical antiquity. However, it was not until cuneiform tablets were revealed by excavations launched in 1906 by Theodor Makridi, an Ottoman of Greek extraction, and Hugo Winckler, a German expert on oriental languages, on behalf of the Istanbul Archaeological Museum that it was possible to prove that this great city of Hattuşa had been an imperial capital.

KAYNAKLAR | REFERENCES

- Alparslan, M. 2010 *Eski Anadolu'da Ticaret (MÖ II. Binyıl)*, İstanbul.
- Bittel, K. 1983 *Hattuşa. Hauptstadt der Hethiter*, Köln.
- Lumsden, S. 2008 "Material culture and the Middle ground in the Old Assyrian Colony Period", C. Michel (ed.), *Old Assyrian Studies in Memory of Paul Garelli*, Leiden: 21-43.
- Müller-Karpe, A. 2003 "Remarks on Central Anatolian Chronology of the Middle Hittite Period", M. Bietak (ed.), *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, Wien: 383-394.
- 2006 "Untersuchungen in Kuşaklı 2004 und 2005", *MDOG* 138: 15-42.
- Neve, P. 1979 "Zur Entwicklung des hethitischen Wohnungsbaus in Boğazköy-Hattuşa unter besonderer Berücksichtigung in der Altstadt/Unterstadt erzielten Grabungsergebnisse", *Wohnungsbau im Altertum*, DiskB 3: 47-61.
- 1995/96 "Der Grosse Tempel (Tempel 1) in Boğazköy-Hattuşa", *Nürnberg Blätter zur Archäologie* 12: 41-63.
- Schachner, A. 1999 *Von der Rundhütte zum Kaufmannshaus. Kufurhistorische Untersuchungen zur Entwicklung prähistorischer Wohnhäuser in Zentral-, Ost- und Südostanatolien* (BAR IntSer 807), Oxford, 2006 "Auf welchen Fundamenten? Überlegungen zum Stand der Erforschung der hethitischen Architektur", D.P. Mielke – U.-D. Schoop – J. Seeher (eds.), *Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archäologie*, (Byzas 4), İstanbul: 149-165.
- 2009 "Das 16. Jahrhundert v. C. – eine Zeitenwende im hethitischen Zentralanatolien", *IstMitt* 59: 9-34.
- 2010 "MÖ 16. yy: Hitit Anadolu'sunda Bir Dönüm Noktası", A. Süel (ed.), *Acts of the VIIth International Congress of Hittitology* (25-31 August 2008, Çorum), Ankara: 661-692.
- 2011a "Von einer anatolischen Stadt zur Hauptstadt eines Großreichs – Entstehung, Entwicklung und Wandel Hattuşas in hethitischer Zeit", *Mesopotamia* 46: 79-101.
- 2011b *Hattuşa. Auf der Suche nach dem sagenhaften Großreich der Hethiter*, München.
- 2011c "Hattuşa. Kayalardan Şekillendirilmiş Bir Şehir", Ö. Ipek (ed.), 1. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Ankara: 111-136.
- 2012a "Die Funktionen des Palastes der hethitischen Großkönige in Boğazköy-Hattuşa", F. Arnold – A. Busch – R. Haensch – E. Wulf-Rheidt (eds.), *Orte der Herrschaft. Charakteristika vor antiken Machtzentren* (Menschen – Kulturen – Traditionen 3), Rahden: 81-96.
- 2012b "Hititler Öncesi Boğazköy", Ö. Ipek (ed.), 2. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Ankara: 83-102.
- Schoop, U.-D. 2011 "Çamlibel Tarlası ve Kuzey-Orta Anadolu'da Geç Kalkolitik Dönemi", Ö. Ipek (ed.), 1. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Ankara: 137-160.
- Seeher, J. 2001 "Die Zerstörung der Stadt Hattuşa", Wilhelm G. (ed.), *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie, Würzburg, 4.-8. Oktober 1999*, (StBt 45), Wiesbaden: 623-634.
- 2010 "Wie viele Türme braucht eine Stadt? Überlegungen zum Aufwand der hethitischen Befestigungsanlagen in der späten Bronzezeit", J. Lorentzen – F. Pirson – P. Schneider – U. Wulf-Rheidt (eds.), *Aktuelle Forschungen zur Konstruktion, Funktion und Semantik antiker Stadtbefestigungen*, (Byzas 10), İstanbul: 27-44.
- 2011 *Taşa yontulmuş tanrılar. Hitit kaya tapınığı Yazılıkaya*, İstanbul.
- Wittenberg, H. – A. Schachner 2012 *The Ponds of Hattuşa – Early Groundwater Management in the Hittite Kingdom*, IWA Specialized Conference on Water & Technologies in Ancient Civilizations: Wastewater, (İstanbul 22-24 March 2012), İstanbul: 313-319.